

Картографічні матеріали з фондів державного архіву Харківської області як джерело вивчення Слобідсько-Українського поселення кавалерії

У статті досліджуються інформаційні можливості карт та топографічних планів населених пунктів та округів Слобідсько-Українського військового поселення кавалерії як історичного джерела, що дозволяє розглянути діяльність Межевої Комісії, особливості будівельних процесів та територіальний устрій військових поселень в Слобідсько-Українській губернії.

Ключові слова: військові поселення, 2-га кірасирська дивізії, карта, документ, архів.

Алена Маршала

Картографические материалы из фондов Государственного архива Харьковской области как источник для изучения Слободско-Украинского военного поселения кавалерии

В статье исследуются информационные возможности карт и топографических планов населенных пунктов и округов Слободско-Украинского военного поселения кавалерии как исторического источника, который позволяет рассмотреть деятельность Межевой Комиссии, особенности строительных процессов и территориальное устройство военных поселений в Слободско-украинской губернии.

Ключевые слова: военные поселения, 2-я кирасирская дивизия, карта, документ, архив.

Alena Marshala

Cartographic materials from the State Archives of Kharkiv region as a source for the study of Slobodsko-Ukrainian military settlement of the cavalry

The article explores the possibility of information maps and topographical plans of settlements and districts of the Slobodsko-Ukrainian military settlement of the cavalry, as a historical source.

Consider the organization that engaged in inspection activities of the Slobodsko-Ukrainian military settlement of the cavalry and mapping, the authors of the individual plans are determined.

The author examines the card approval process settlements, how was studying the formation of the territory of the districts of military settlements cavalry.

Map study to determine the volumes of the building in different districts of the Slobodsko-Ukrainian military settlement of the cavalry types of buildings that are built, their location

Particular attention is paid to the district of the Pskov Cuirassier Regiment. Based on the analysis of maps from the State Archives of Kharkiv region studied territorial of the Kharkov settlement. The article also examines the economic organization of the Slobodsko-Ukrainian military settlement of the cavalry.

Key words: military settlements, 2nd cuirassier division, map, document archive.

Особливе місце в історії Слобідської України посідають військові поселення 2-ї уланської та 2-ї кірасирської дивізій, що в пер. пол. XIX ст. об'єднували значну частину селищ та слобід регіону. Існування Слобідсько-Українського військового поселення кавалерії було пов'язано зі змінами у соціально-економічній сфері, територіальному та адміністративному устрої: були сформовані військово-поселенні округи, що мали власні органи управління, соціальну структуру та господарство, окрім того, під час функціонування військових поселень трансформацій зазнала також містобудівельна система населених пунктів, яскравим наслідком чого виступають житлові, громадські та господарські будівлі, що збереглися дотепер. Вивчення зазначених аспектів потребує використання різних груп історичних джерел, тому одним з напрямів роботи дослідників, що вивчають військово-поселену систему Російської імперії є пошук та наукова обробка як опублікованих, так і архівних матеріалів. Зокрема, у працях Т.М. Кандаурової [1] як джерело з історії військових поселень кавалерійських полків розглядаються статистичні атласи, що дають як загальні відомості про стан військово-поселених округів, так і зокрема, про об'єми будівництва. Стаття В.Л. Цубенко [2] становить собою загальний огляд матеріалів, що містяться у центральних архівних установах України та Російської Федерації, а також аналіз зібрання деяких місцевих архівів. Проте, дослідниками майже не використовуються документи, що зберігаються в Державному архіві Харківської області (далі – ДАХО), які дозволяють виявити особливості функціонування військових поселень в Слобідсько-Українській губернії. Зокрема, особливої уваги привертає комплекс матеріалів з фонду «Харківська губерньська креслярська», що складається з топографічних планів та карт земель і населених пунктів військово-поселених округів полків 2-ї кірасирської дивізії, а також Харківського військового поселення. Тому мета даної статті полягає у знайомстві з картами та планами з зібрання ДАХО, особливостями їх складання та виявленні інформації, щодо функціонування Слобідсько-Українського військового поселення кавалерії, що вони містять.

Огляд територій, що ввійшли до складу Слобідсько-Українського військового поселення кавалерії, складання карт військово-поселених округів, проектних планів населених пунктів

покладалося на Межову Комісію [3], що була заснована в окрузі військового поселення 2-ї уланської дивізії рескриптом на ім'я Міністра юстиції від 6 квітня 1817 р. [4], 2-ї кірасирської дивізії – наказом від 7 березня 1824 р. [5], а також Креслярську, під керівництвом директора Семенченкова [6], яка виступала структурним підрозділом зазначеної комісії, про що свідчать як архівні та опубліковані документи, так і власне надписи на картах. Окрім того, в 1830 р. задля здійснення зйомок, розподілу земель на ділянки, складання карт та виконання інших робіт по землевпорядкуванню при військових поселеннях була створена рота топографів, що комплектувалася кондукторами та кантоністами, навчанням яких опікувалися Дивізійні та Відрядні Квартирмейстери, Корпусні Обер-Квартирмейстери [7]. Зокрема, в Слобідсько-Українську губернію, до складу Штабів Корпусного, 2-ї кірасирської та 2-ї уланської дивізії командувалося по 4 топографа та 2 – до Штабу артилерії [8]. Встановити авторство окремих карт Слобідсько-Українського військового поселення кавалерії з зібрання ДАХО, що датуються 1830-ми рр. дозволяють також підписи, зокрема, план сл. Терни округу Глухівського кірасирського полку склав на посаді землеміра помічник Башинський [9], сл. Тиминової з хутором Кир'ївським округу Катеринославського кірасирського полку – на посаді землеміра помічник Лук'янов [10], сл. Тишковки округу Псковського кірасирського полку – молодшим землеміром Краєвським [11], сл. Тарасівка та Новокрасна того ж округу – землемір Межової Комісії колезький секретар Лаврентьев [12]. Лаврентьевим, але вже на посаді дивізійного землеміра, було укладено також план сел. Лозового округу Астраханського кірасирського полку [13], копії проектного плану регулярного улаштування сл. Ново-Глухова 1834 р. виконали на посаді землеміра помічник Зайцев [14] та топограф унтер-офіцер Лапченко [15] план сл. Ново-Глухова 1851 р. креслив топограф Забіяченко [16]. Таким чином, власне плани нового та існуючого планування населених пунктів, перетворених на військові поселення складали землеміри Межової Комісії, натомість топографами переважно виконувалися копії вже складених планів та карт.

Слід зазначити, що процедура затвердження планів за якими відбувалося перепланування селищ та слобід Слобідсько-Українського вій-

ського поселення кавалерії включала в себе декілька етапів. Так, у Межовій Комісії військового поселення склали карти населених пунктів, в яких на існуючу містобудівельну систему наносили лінії нового розташування вулиць та площ, які мали, відповідно до канонів класичного стилю, утворювати регулярну забудову, що досить яскраво видно на плані сл. Кремінна (Ново-Глухів) – полковій штаб-квартирі Глухівського кірасирського полку (дод. 1). Зокрема, виділено декілька головних вулиць, що прагнуть до прямолінійності й виступають головними осями слободи, на перетині яких позначено прямокутну площу, що виступає центром містобудівельної системи. Слід зазначити, що місце розташування площі збережено, проте тепер більш чітко були означені її кордони та значно розширені розміри – за рахунок знесення частини існуючої забудови. Окрім того, на плані позначені лінії нового розташування кварталів, що також набували прямокутної форми. Отже, перепланування сл. Кремінна відбувалося за рахунок вирівнювання вулиць та кварталів, виділенні центру слободи у вигляді прямокутної площі та декількох головних вулиць, проте розміри та кордони населеного пункту зберігалися. В зібранні ДАХО зберігаються також подібні проектні плани, інших полкових штаб-квартир 2-ї кірасирської дивізії розроблені в Межовій Комісії Слобідсько-Українського військового поселення кавалерії, зокрема, план сл. Нова-Астрахань, що датується 1834 р. [17], та сл. Ново-Псков того ж року [18].

Вірогідним є те, що в подальшому плани, складені у Межовій Комісії відправляли до Санкт-Петербургу, де їх розглядала спеціальна комісія та затверджував підписом генерал-ад'ютант Клейнміхель. Тобто, землемірами та топографами, що працювали в Слобідсько-Українському військово-поселенні кавалерії проводилися не лише зйомки місцевості та інші землевпорядкувальні роботи, але й розроблялися проектні плани перебудови населених пунктів, що увійшли до військово-поселених округів, з огляду на вимоги класичного стилю, що панував в архітектурі Російської імперії в пер. пол. XIX ст.

Плани селищ та слобід обов'язково містили перелік будівель, як існуючих, так і тих, що мали бути зведені (дод. 2, 3), з позначенням їх місця розташування. Так, наприклад, відповідно до

плану 1836 р. в сел. Байдівка округу Астраханського кірасирського полку позначені: як побудовані – будинки для тимчасового розташування офіцерів та взводна стайня з амуничниками, як ті, що мали бути зведені – будинок для священника, магазин та караульня, будинки для військових поселян, вдів, сиріт, кузня, а також території для влаштування садків, клунь, городів, садків та городів при офіцерських та священника будинках, городів для діючих ескадронів, кладовища, натомість старе кладовище підлягало знищенню, лісів, що належали округу, існуючих садків та гаїв військових поселян, частина, яких ліквідовувалася [19], тобто, відображалася існуюча забудова селища та зміни, що мали в ній відбутися. Таким чином, дослідження картографічних матеріалів дає змогу оцінити масштаби будівництва в окремих населених пунктах військового поселення 2-ї кірасирської дивізії, встановити місце розташування та первісне призначення споруд, що досить важливо при пошуку та виявленні в сучасній забудові населених пунктів Харківської та Луганської областей будівель періоду Слобідсько-Українського військового поселення кавалерії. Окрім того, результати будівництва містять карти, що були складені Межовою Комісією в 1850-х рр. та, які відображають саме перетворення, що відбулися у плануванні селищ та слобід військово-поселених округів уланських та кірасирських полків (дод. 4, 5).

Достатньо цікавим аспектом при дослідженні Слобідсько-Українського військового поселення кавалерії є склад військово-поселених округів, оскільки військові поселення 2-ї уланської та 2-ї кірасирської дивізії декілька разів зазнавали змін у територіальному устрої. Так, відповідно до Височайше затвердженого Положення про поселення регулярної кавалерії 1827 р. округи уланських полків мали бути розширені за рахунок приєднання казенних дач та поміщицьких землеволодінь Зміївського та Ізюмського повітів [20], кірасирських полків – селищ Старобільського повіту [21]. Особливої уваги привертає округ Псковського кірасирського полку, який в результаті реформи було заново сформовані з приєднаних до військового поселення територій, склад яких можна побачити на Топографічній карті округу, складеній чиновниками Межовою Комісії в 1836 р., на якій, зокрема, полковою штаб-квартирою позначено сл. Новозакам'янку (сучасний смт. Новопсков Луганської області)

[22], в той час, як в більш ранніх архівних документах центром округу називають сл. Осинівка [23]. Окрім того, картографічні матеріали відображають також інші зміни в територіальному устрої військово-поселеної системи – створення волостей, зокрема, у зібранні ДАХО збереглися карти з показанням розподілу земель між волостями та селищами округу Глухівського кірасирського полку, що датується 1841 р. [24], Астраханського кірасирського полку того ж року [25], Псковського кірасирського полку 1848 р. [26]. В кінці 1850-х рр. розпочався процес поступової ліквідації військових поселень, в ході якого з 8 округів Слобідсько-Українського військового поселення кавалерії було сформовано 2 округи Харківського поселення. Інформацію про населені пункти, що увійшли до їх складу містять картографічні матеріали, зокрема, Карта лісів I округу Харківського поселення з позначенням призначених до продажу лісних дач та садків, що датується 1860 р. [27], Карта частини Харківського поселення 1866 р., де поряд з графічним зображенням територій подані відомості про кількість душ, оброчних земель та лісів по волостям Харківського поселення та окремим населеним пунктам [28], а також колекція планів хуторів та селищ Харківського поселення, складених в 1862-1865 рр. [29].

Окрім того, дослідження карт та планів Слобідсько-Українського військового поселення кавалерії з зібрання ДАХО дозволяє виявити особливості економічного розвитку військово-поселених округів, зокрема, скласти загальне уявлення про розвиток шовковпрядства, спираючись, наприклад, на План розведених плантацій

тутових дерев та білої акації в III (Астраханський кірасирський полк) та IV (Псковський кірасирський полк) Українського військового поселення навесні 1854 р. [30] та План розведених тутових дерев та білої акації восени 1855 р. – навесні 1856 р. в округах кірасирських полків [31].

Таким чином, карти та топографічні плани населених пунктів та вцілому округів Слобідсько-Українського військового поселення кавалерії з зібрання ДАХО містять інформацію, щодо об'ємів будівництва, призначення та місце розташування окремих будівель, змін у містобудівельній системі селищ та слобід, що перетворювалися на військові поселення. Аналіз картографічних матеріалів дозволив встановити, що проектні плани перебудови населених пунктів склалися безпосередньо у військово-поселених округах кірасирських та уланських полків, землемірами Межової Комісії та, навіть, авторство окремих карт. Картографічні матеріали відображають також зміни у територіальному устрої Слобідсько-Українського військового поселення кавалерії та склад округів Харківського поселення. Тобто карти та топографічні плани, що зберігаються в ДАХО є досить інформативним джерелом для вивчення різних аспектів функціонування військового поселення в Слобідсько-Українській губернії.

Перспективи подальшого дослідження теми пов'язані з продовженням пошуку історичних джерел, як в ДАХО, так і в інших архівних установах, які відображають процес створення та особливості функціонування військово-поселених округів 2-ї уланської та 2-ї кірасирської дивізій.

Джерела та література

1. *Кандаурова Т.Н.* Интегративные источники по истории военных поселений кавалерии XIX в.: статистические атласы. / Т.Н. Кандаурова // Документ. Архив. История. Современность: сб. науч. тр. – Вып. 9. – Екатеринбург: Из-во Уральского университета. – 2008. – С. 264-281.

2. *Цубенко В.Л.* Джерела з історії військових поселень кавалерії в Україні у першій половині XIX ст./ В.Л. Цубенко.// Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – № 11 (222). – 2011. – Ч. I. – С. 169-176.

3. ДАХО, ф. 3, оп. 59, спр. 304, арк. 1 зв.

4. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. – Т. 34 (1817 г.). – СПб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – С. 180.

5. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. – Т. 39 (1824 г.). – СПб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – С. 204.

6. ДАХО, ф. 3, оп. 83, спр. 28, арк. 21, зв.

7. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – Т. 5 (1830 г.). – Отд I. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1831. – С. 378.

8. Там само. – С. 379.

9. ДАХО, ф. 25, оп. 38, спр. 787, арк. 4.

10. ДАХО, ф. 25, оп. 38, спр. 779, арк. 2.

11. ДАХО, ф. 25, оп. 38, спр. 810, арк. 1.

12. ДАХО, ф. 25, оп. 38, спр. 778, арк. 2.

13. ДАХО, ф. 25, оп. 38, спр. 797, арк. 1.
14. ДАХО, ф. 25, оп. 38, спр. 788, арк. 1.
15. Там само, арк. 2.
16. ДАХО, ф. 25, оп. 38, спр. 787, арк. 2.
17. ДАХО, ф. 25, оп. 38, спр. 794, арк. 5.
18. ДАХО, ф. 25, оп. 38, спр. 807, арк. 6.
19. ДАХО, ф. 25, оп. 38, спр. 793, арк. 3.
20. ДАХО, ф. 3, оп. 75, спр. 162, арк. 1, зв., 5,6.
21. Там само, арк. 7
22. ДАХО, ф. 25, оп. 38, спр. 806, арк. 3.

23. ДАХО, ф. 3, оп. 91, спр. 104, арк. 4.
24. ДАХО, ф. 25, оп. 38, спр. 788, арк. 5.
25. ДАХО, ф. 25, оп. 38, спр. 796, арк. 2.
26. ДАХО, ф. 25, оп. 38, спр. 810, арк. 3.
27. ДАХО, ф. 25, оп. 38, спр. 779, арк. 8.
28. ДАХО, ф. 25, оп. 38, спр. 819, арк. 1.
29. ДАХО, ф. 25, оп. 38, спр. 820, арк. 1-36.
30. ДАХО, ф. 25, оп. 38, спр. 818, арк. 1.
31. Там само, арк. 4.

References:

1. Kandaurova T.N. Integrativnyie istochniki poistorii i voenniy hposeleniy kavalerii XIX v.: statisticheskieat-lasyi. / T.N. Kandaurova.// Dokument. Arhiv. Istoriya. Sovremennost: sb. nauch. tr. – Vyip. 9. – Ekaterinburg: Iz-voUralskogouniversiteta. – 2008. – S. 264-281

2. Czubenko V.L. Dzherela z istoriyivijis`kovy`xpose-len` kavaleriyi v Ukrayini u pershijopolovy`ni XIX st./ V.L. Czubenko.// Visny`k LNU imeni Tarasa Shev-chenka. – № 11 (222). – 2011. – Ch. I. – S. 169-176

3. DAKHO. – F. 3. – Op. 59. – Spr. 304. – ark. 1 zv.

4. Polnoesobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie pervoe. – T. 34 (1817 g.). – SPb.: Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennoy Ego Imperatorskogo Velich-estvaKantselyarii, 1830. – s. 180

5. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie pervoe. – T. 39 (1824 g.). – SPb.: Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennoy Ego Imperatorskogo Velich-estva Kantselyarii, 1830. – s. 204

6. DAKHO. – F. 3. – Op. 83. – Spr. 28. – ark. 21, zv.

7. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie vtoroe. – T. 5 (1830 g.). – Otd I. – SPb.: Ti-pografiya II Otdeleniya Sobstvennoy Ego Impera-torskogo Velichestva Kantselyarii, 1831. – S. 378.

8. Там само, s. 379.

9. DAKHO, f. 25, op. 38, spr. 787, ark. 4.

10. DAKHO, f. 25, op. 38, spr. 779, ark. 2.

11. DAKHO, f. 25, op. 38, spr. 810, ark. 1.

12. DAKHO, f. 25, op. 38, spr. 778, ark. 2.

13. DAKHO, f. 25, op. 38, spr. 797, ark. 1.

14. DAKHO, f. 25, op. 38, spr. 788, ark. 1.

15. Там само, арк. 2.

16. DAKHO, f. 25, op. 38, spr. 787, ark. 2.

17. DAKHO, f. 25, op. 38, spr. 794, ark. 5.

18. DAKHO, f. 25, op. 38, spr. 807, ark. 6.

19. DAKHO, f. 25, op. 38, spr. 793, ark. 3.

20. DAKHO, f. 3, op. 75, spr. 162, ark. 1, зв., 5, 6.

21. Там само, арк. 7.

22. DAKHO, f. 25, op. 38, spr. 806, ark. 3.

23. DAKHO, f. 3, op. 91, spr. 104, ark. 4.

24. DAKHO, f. 25, op. 38, spr. 788, ark. 5.

25. DAKHO, f. 25, op. 38, spr. 796, ark. 2.

26. DAKHO, f. 25, op. 38, spr. 810, ark. 3.

27. DAKHO. – f. 25, op. 38, spr. 779, ark. 8.

28. DAKHO, f. 25, op. 38, spr. 819, ark. 1.

29. DAKHO, f. 25, op. 38, spr. 820, ark. 1-36.

30. DAKHO, f. 25, op. 38, spr. 818, ark. 1.

31. Там само, арк. 4.

Додатки

Додаток 1

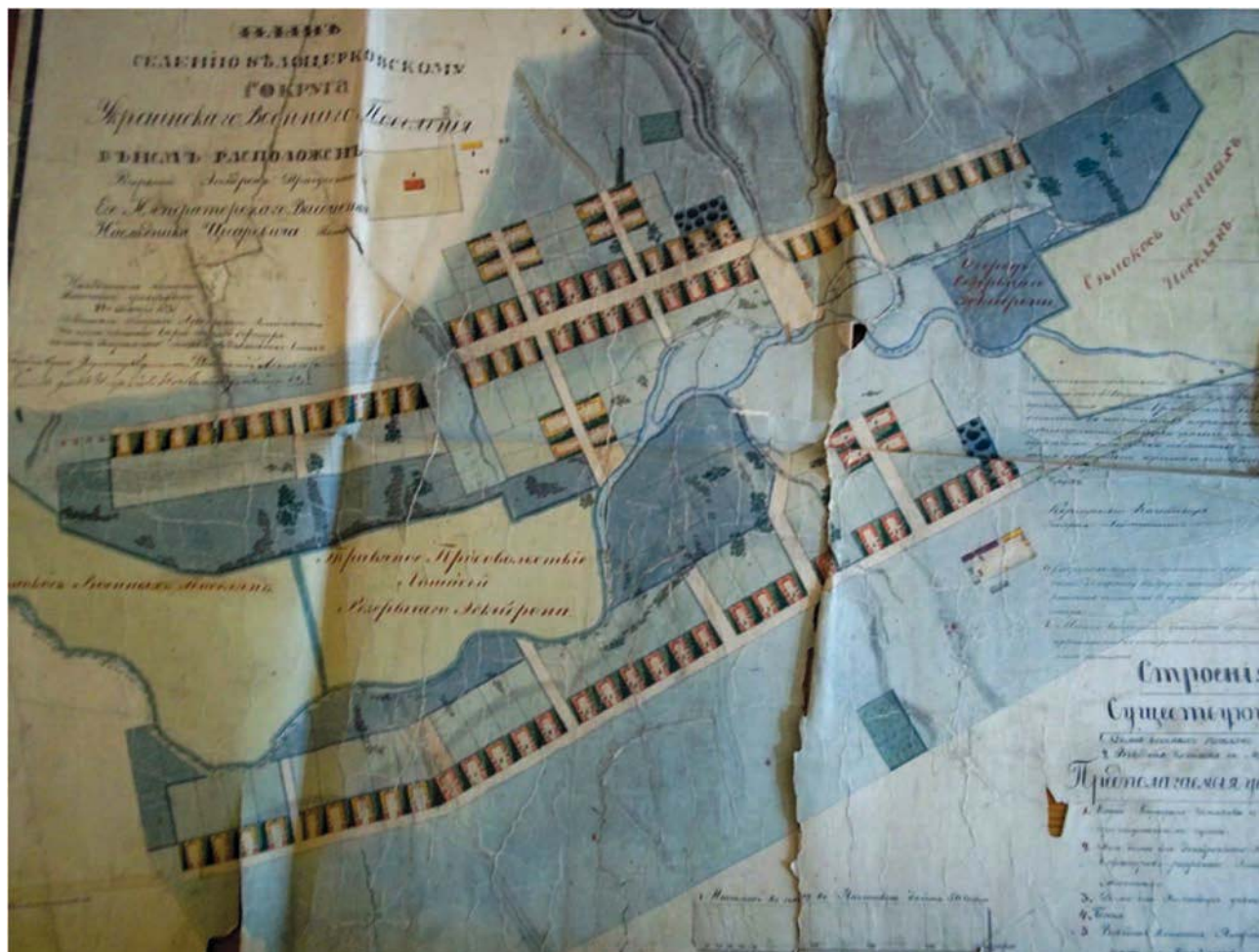
**План сел. Білоцерківського округу Катеринославського кірасирського полку,
затверджений 24 грудня 1838 р. підписом генерал-ад'ютанта Клейнміхеля**

ДАХО – Ф. 25. – Оп. 38. – Спр. 774. – Арк. 2

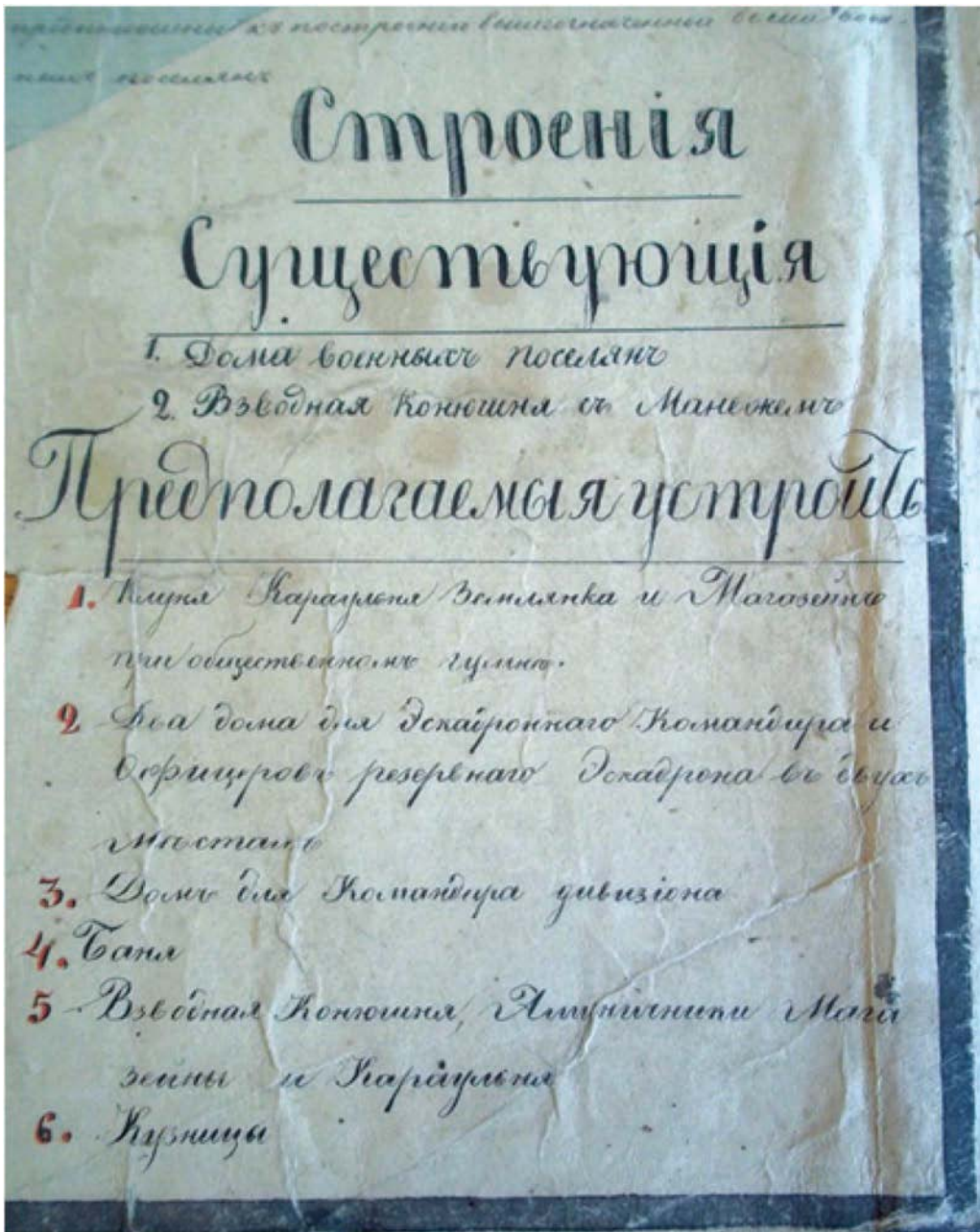
План сел. Білоцерківського округу Катеринославського кірасирського полку,
затверджений 24 грудня 1838 р. підписом генерал-ад'ютанта Клейнміхеля

ДАХО – Ф. 25. – Оп. 38. – Спр. 774. – Арк. 2

Фрагмент плану сел. Білоцерківського округу Катеринославського кірасирського полку,
затверджений 24 грудня 1838 р. підписом генерал-ад'ютанта Клейнміхеля

ДАХО – Ф. 25. – Оп. 38. – Спр. 774. – Арк. 2

План сел. Білоцерківського округу Катеринославського кірасирського полку,
що датується 1851 р.

ДАХО – Ф. 25. – Оп. 38. – Спр. 774. – Арк. 1

Фрагмент плану сел. Білоцерківського округу Катеринославського кірасирського полку,
що датується 1851 р.

ДАХО – Ф. 25. – Оп. 38. – Спр. 774. – Арк. 1

ПЪЯСНЕНІЕ СТРОЕНІЙ.

Сущестующіе.

- А. Миловой ланкѣ таковоя же одна вѣдная конюшня и одна мѣтневая, бѣшь миловой аммуничникѣ и Магазинѣ.
- Б. При общественнояго боку мѣтневая кухня малаго размера, каменная землянка, таковоя же караулка и два деревянныя Анбара для хранения общественнаго имѣя.
- В. Деревянная баня для нижнихъ чиновъ.
- Г. Мѣтневой сарай для пожарныхъ инструментовъ.
- Д. Дома военныхъ поселеня.

Предназначеніе.

- 1. Для запаснаго гнѣбнаго магазина на 2000 четвертей.
- 2. Дома для квартиръ офицеровъ.
- 3. Для вѣдной конюшни аммуничника и магазина.
- 4. Для домовъ военныхъ поселеня.

Мортия Монографъ Момандуръ.